

Priorities of legal education in conditions of social mobility

Пріоритети правового виховання в умовах соціальної мобільності

Elena Nesterenko,

Lecturer of the Department of Public Administration and Law
Tavria State Agrotechnological University

Keywords:

legal education, migration, social mobility, multiculturalism

Ключові слова:

правове виховання, міграція, соціальна мобільність, мультикультуралізм.

Однією з ключових і загальновживаних категорій новітніх наукових досліджень є категорія мобільності, яка у сучасних умовах набуває міждисциплінарного характеру, оскільки має багато проявів у економіці, політиці, юриспруденції, психології тощо. Як вірно зазначає Д.Б. Свириденко, соціальна динаміка у більшості сфер діяльності набула прискореного та стрімкого характеру, а відтак мобільність об'єктивно перетворюється на першорядну характеристику сучасного суспільства, яка потребує глибинного розуміння її продуктивних зв'язків із ідеями постмодерну та глобалізації. За його словами, «мобільність стає не просто ключовою тенденцією глобалізованого світу, але й ресурсом розвитку як окремих індивідів, так і цілих суспільств».¹ Соціальна мобільність в глобальній соціальній структурі, перетворюючись в міграцію, призводить до утворення мультикультурного суспільства. Адаптація осіб, що опинилися у нових і незвичних для себе соціальних умовах, залежить від цілеспрямованого виховного впливу, тому виникає необхідність у визначенні пріоритетів правового виховання.

¹ Свириденко Д.Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації / Д.Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – 279 с., С.84-87.

Анотація

У статті досліджено явище соціальної мобільності, процесів міграції, моделей соціокультурної інтеграції та, на підставі цього, сформовані чіткі концептуальні орієнтири, які повинні стати основою життєдіяльності як для «нових» громадян, так і для «корінних» жителів тієї чи іншої країни.

Summary

The phenomenon of social mobility, migration processes, models of socio-cultural integration are investigated in the article. Clear conceptual guidelines have emerged that should be the basis for life for both "new" citizens and for "indigenous" residents of a country.

Початок систематичному вивченню соціальної мобільності було покладено видатним соціологом П. Сорокіним. У своїй основній роботі, присвяченій даній темі, він вказує: «Під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта або цінності – всього, що було створено чи змінено людською діяльністю – з однієї соціальної позиції на іншу».² У подальшому, продовжуючи традицію, започатковану П. Сорокіним, у соціологічних дослідженнях акцентується увага на мобільності в умовах соціальної нерівності, тобто на переміщенні індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії. Наприклад, у Соціологічному словнику Н. Амберкромбі, С. Хілла та Б.С. Тернера соціальна мобільність визначається як переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії. В рамках дослідження мобільності розглядаються рівні і зразки мобільності («невеликої дальності» (short-range) – між суміжними ієрархічними рівнями, і «значної дальності» (long-range) – між віддаленими рівнями).³ Однак слід зазначити, що поряд з процесами

² Сорокин П. Социальная мобильность / Питирим Сорокин; [пер. с англ. М.В. Соколовой]. – М.: Academia : LVS, 2005. – 588 с., с. 119.

³ Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А.Ерофеева. – 2-изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с., с.250.

вертикальної мобільності у сучасному суспільстві існує значна кількість інших варіантів соціальної мобільності. За словами М.М. Слюсаревського, кожна людина протягом свого життя неодноразово переміщується, демонструючи різні види мобільності: при переїзді індивіда з одного місця на інше маємо територіальну мобільність, при зміні професії та роботи – професійну, при зміні родинного стану – сімейну мобільність, зміна ж позиції індивіда у суспільстві свідчить про його переміщення в соціальному просторі.⁴ Дж. Уррі виокремлює дванадцять форм соціальної мобільності, серед яких – переміщення та міграція по вузлових точках певної діаспори, в пошуках політичного притулку чи місця проживання, рух по всьому світові працівників сфери обслуговування, переїзди після виходу на пенсію тощо.⁵

Соціальна мобільність в глобальній соціальній структурі, перетворюючись в міграцію, набуває особливих закономірностей розвитку і форм існування. З розвитком інформаційних технологій, транспорту і зв'язку стало легше долати бар'єри відстані в світі, простіше отримувати інформацію про потреби робочих рук чи професіоналів конкретної спеціальності. Ці обставини спрощують міграцію, але залишаються бар'єри культурного і релігійного характеру. Опинившись в новій для себе соціокультурній реальності, у незвичному мовному середовищі, людина відчуває помітну екзистенціальну напругу. Процес ідентифікації особистості в новому культурному середовищі займає певний час, включаючи наступні етапи: а) отримання інформації про нову навколишню дійсність, осмислення ситуації; б) розширення соціального простору особистості; в) самореалізація особистості в комунікативній, трудовій та пізнавальній діяльності в новому соціокультурному просторі.⁶

⁴ Слюсаревський М.М. Психологія міграції / М.М. Слюсаревський, О.Є. Блинова. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с., с. 114.

⁵ Уррі Дж. Мобильности / Джон Уррі; пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. статья Н.А. Харламова. – М.: Праксис, 2012. – 576 с., с.79-80.

⁶ Аносова Т.Ф. Диаспора – оптимальная форма адаптации мигрантов / Т.Ф. Аносова, С.С. Кирилук // Вестник Челябинского государственного университета. – 2005. – Т. 7., № 1. – С.60-68., с.66.

У сучасному світі існують дві поширені моделі соціокультурної інтеграції: асиміляційна та мультикультурна. Ця позиція потребує уточнення, оскільки мультикультуралізм, у свою чергу, поділяється на жорсткий та м'який. Модель «жорсткого» мультикультуралізму вимагає обов'язкового нормативно-правового забезпечення культурних груп максимальними можливостями для збереження своєї ідентичності та традицій. Це означає не тільки субсидіювання їх діяльності, але й надання правових і політичних гарантій проти дискримінації та будь-яких несприятливих умов. Водночас держава повинна подбати, щоб культурні групи дотримувались основоположних громадянських прав, які ліберальна система забезпечує усім індивідам. Найбільш докладно «жорсткий» варіант мультикультуралізму розроблений у роботах канадського філософа У. Кимлики, який звертає увагу на той факт, що сучасна держава може бути мультикультурною з причини своєї «мультинаціональності», коли її громадяни належать до різних націй, а може бути мультикультурною завдяки своїй «поліетнічності», оскільки її громадяни приїхали з різних країн.⁷ Прийняття цього розрізнення дозволяє, з точки зору автора, реалізувати більш обґрунтований підхід до прав меншин. «Корінним» національним меншинам слід надати право на самоврядування, що, по суті, передбачає передання політичної влади «політичній одиниці, яка перебуває під фактичним контролем з боку членів національної меншини та фактично відповідає їх історичній батьківщині або території».⁸ На відміну від першої групи меншин, групи іммігрантів не можуть домагатися прав на самоврядування, проте вони можуть користуватися «поліетнічними правами», які являють собою специфічні для даної групи заходи, «покликані допомогти етнічним групам і релігійним меншинам у вираженні своєї культурної своєрідності й гордості, не

⁷ Kymlicka W. Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 280 p., c.18.

⁸ Kymlicka W. Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 280 p., c.30.

перешкоджаючи їм досягати успіху в економічних і політичних інститутах домінуючого суспільства».⁹

Заслуга розробки «м'якої» моделі мультикультуралізму належить британському вченому Ч. Кукатасу. На противагу «жорсткому», «м'який» мультикультуралізм базується на тому, що процеси асиміляції є природними для багатонаціональних і полікультурних суспільств, тому їх неможливо запобігти. «Одна з характеристик м'якої мультикультурної політики полягає в тому, – пише Ч. Кукатас, – що в її рамках можлива асиміляція людей не стільки тому, що вони самі цього хочуть, скільки тому, що у них немає особливого вибору. У результаті представники культурних меншин у суспільстві або не здатні підтримувати свою особливу ідентичність, тому що це пов'язано з надмірними витратами, або не можуть повністю брати участь у житті суспільства через свої культурні уявлення та традиції».¹⁰

Нам більше імпонує саме «м'яка» модель мультикультуралізму, за якої характер і ступінь асиміляції визначається бажанням і здатністю кожного окремого індивіда поділяти чи не поділяти спосіб життя більшості. Ми визнаємо, що такий підхід не позбавлений недоліків. Головним негативним наслідком такої політики є відсутність саме тієї національної єдності, що дозволить не тільки рухатись в одному позитивному напрямку, але і вдало долати кризові явища. Однак вихід з цієї ситуації можна знайти у формуванні спільної політичної ідентичності за умов збереження власної культурної ідентичності.

Водночас, усвідомлюючи небезпеку існування на території держави великих груп людей, які не інтегровані до приймаючого суспільства, ми наголошуємо на необхідності впровадження програм правового виховання як представників більшості, так і носіїв самобутньої культури, що опинилися у незвичних для себе умовах. Важливо проводити правове виховання саме у вказаних напрямках, не обмежуючись лише виховним впливом на іммігрантів,

⁹ Kymlicka W. Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 280 p., с.31.

¹⁰ Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: теория разнообразия и свободы / пер. с англ. Н. Эдельмана под науч. ред. А.В. Куряева. – М.: Мысль, 2011. – 482 с., с.313.

оскільки процес адаптації останніх має доповнюватися процесом їх психологічного прийняття громадянами держави. Молодіжним та Освітнім секторами Директорату Демократичного Громадянства та Учасі Ради Європи відмічається, що демократії вразливі до «тиранії більшості»: ситуації, в якій влада більшості настільки репресивна, що вона повністю ігнорує потреби і бажання представників меншин.¹¹ Т.Е. Василевська також вказує, що насильницька асиміляція різних етнічних культур є свідченням тоталітаризації суспільства та має бути оцінена як аморальна, оскільки порушує права як окремої людини, так і етнонаціональних груп. Протилежна позиція також є неприйнятною, оскільки абсолютизація несхожості, унікальності, позиціонування «свої» – «чужі» переростає в агресивність, ворожість до інших етнічних груп.¹²

Ці проблеми знайшли своє відображення у низці європейських документів та заходів, присвячених освіті, виховному процесу та діалогу культур. За свідченням фахівців, Рада Європи з 1950 по 2008 рр. прийняла 17 рамкових конвенцій, які так чи інакше стосуються міжкультурного діалогу, а також майже 150 рекомендацій різних спеціалізованих органів РЄ.¹³ Зокрема, Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) у ч.3 ст.7 наголошує на необхідності поглиблення взаєморозуміння між всіма мовними групами населення кожної європейської країни, сприяння вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як одній з цілей освіти і професійної підготовки.¹⁴ У Болонській декларації (1999 р.) підкреслюється, що реформування європейського простору вищої освіти повинно проходити з урахуванням належної поваги до різноманіття культур, мов, національних

¹¹ КОМПАС: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді / Патриція Брандер, Лор де Вітте, Націла Гані та ін. – Рада Європи, 2012. – 624 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://humra.org/wp-content/uploads/2016/03/compass_UA.pdf, с.476.

¹² Василевська Т.Е. Етика державного управління / Т.Е. Василевська, В.О. Саламатов, Г.Б. Марушевський ; за заг. ред. Т. Е. Василевської. – К. : НАДУ, 2015. – 204 с., с.70-71.

¹³ Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С.3-13., с.5.

¹⁴ Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин / Страсбург, 5 листопада 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014.

освітніх систем.¹⁵ Заключна Декларація XXI сесії Постійної Конференції європейських міністрів освіти (Афіни, 10-12 листопада 2003 р.) наголошує на тому, що освітня діяльність має враховувати культурну й соціальну різноманітність учнівського контингенту, заохочувати міжкультурне навчання й соціальну реадаптацію. Громадянство в Європі має спиратися на такі цінності, як взаєморозуміння, міжкультурний та міжрелігійний діалог, солідарність, рівність жінок і чоловіків, гармонійні відносини між людьми й народами.¹⁶ Під час міжнародної конференції в Рабаті (Марокко, Рабат, 14–16 червня 2005 р.), що проходила під девізом «Сприяти діалогу між культурами та цивілізаціями шляхом конкретних та довгострокових дій», держави-члени ЮНЕСКО настійно рекомендували приділяти все більше уваги зв'язкам між культурою і освітою.¹⁷ Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності» (2008 р.) наполягає на необхідності відкритого і шанобливого обміну думками між людьми, групами з різним етнічним, культурним, релігійним і лінгвістичним підґрунтям на підставі взаєморозуміння й поваги.¹⁸

Правове виховання мультикультурного суспільства, яке існує в умовах соціальної мобільності, полягає у формуванні чітких концептуальних орієнтирів, які стали би основою життєдіяльності як для «нових» громадян, так і для «корінних» жителів тієї чи іншої країни. До таких пріоритетів у правовому вихованні в нинішніх умовах, на наш погляд, слід віднести:

1. *Визнання цінності людської особистості незалежно від етнічного чи соціального походження.*

¹⁵ Європейський простір у сфері вищої освіти: Спільна декларація міністрів освіти Європи / Болонья, 19 червня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525.

¹⁶ Троїцька О.М. Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10 «Філософія освіти» / Олена Михайлівна Троїцька. – Київ, 2017. – 431 с., с.132-133.

¹⁷ Черток Л.П. Швейцарська та українська системи післядипломної освіти у світлі вимог європейського освітнього простору / Л.П. Черток // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2009. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intellectinvest.org.ua/pedagog_editions_emagazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n1_2009_st_28/.

¹⁸ Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності». – Київ : «Оранта», 2010. – 72 с., с.10.

Результатом правового виховання повинно бути виховання такого громадянина, який володіє гарантованою державою сукупністю прав і обов'язків, який буде прихильником ідеалів демократії, ідеям соціального партнерства, який поважає національні і особистісні свободи як оточуючих, так і свої; громадянина, для якого пріоритетом діяльності стає повага до законів держави; громадянина, якого характеризує здатність до різноманітної і продуктивної діяльності на благо суспільства і держави, на благо особистості.

2. Формування толерантного ставлення до представників інших ідентичностей.

Важко переоцінити важливість цієї задачі, оскільки, як відмічається у Посібнику з освіти в галузі прав людини за участі молоді, створеного під патронатом Ради Європи, ворожість по відношенню до іноземців, порушення прав меншин, високий рівень агресивного націоналізму і банальних форм дискримінації є повсякденною реальністю в більшості суспільств усієї Європи.¹⁹ Наприклад, частка французів і німців, які вважають, що мусульманські спільноти на території їхніх країн становлять загрозу для національної самобутності, становить 42% і 40% відповідно.²⁰ Основними чинниками нетерпимості є страх перед чужинцями, перед тими, хто є «не такими як усі»; обурення фактом невідповідності когось тим моральним нормам, які визнаються в певній спільноті базовими та такими, що не ставляться під сумнів; суворість, сила та глибина неформальних норм, які існують в певному суспільстві.²¹ Тому виховання толерантності є нагальною потребою сьогодення, оскільки, расові, класові чи статеві упередження загрожують самій суті людської гідності й становлять радикальне заперечення демократії.

3. Формування культури діалогу.

¹⁹ КОМПАС: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді / Патриція Брандер, Лор де Вітте, Націла Гані та ін. – Рада Європи, 2012. – 624 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://humra.org/wp-content/uploads/2016/03/compass-UA.pdf>, с.485.

²⁰ Добаев И.П. Ислам и миграции в Европе / И.П. Добаев // Государственное и муниципальное управление: Ученые записки СКАГС. – 2015. – №2. – С.195-200., с.195.

²¹ Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / [О.Г.Злобіна, М.О.Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.] ; за наук. ред. О.Г.Злобіної. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 276 с., с.195-197.

Будь-яка культура за своєю природою є діалогічною, оскільки вона може розвиватися лише за умови наявності конструктивного обміну думками. У діалозі реалізується два природних людських стремління: прагнення сказати і бути почутим та прагнення зрозуміти і бути зрозумілим. О.М. Троїцька наголошує на тому, що завдяки діалогу сприйняття життя стає плюралістичним, далекоглядним і здатним запобігати деградації культури, її ізоляції.²² В умовах, коли на перші позиції виходять ідеї соціального партнерства між державою та громадянським суспільством, мультикультуралізму, гармонійного співіснування цивілізацій, здатність до діалогу набуває особливого значення. В.С. Біблер вважає, що нині настав час переорієнтації розуму з ідеї пізнання на ідею взаєморозуміння. Діалог як основна характеристика культури відповідає реальній ситуації в бутті сучасної людини, його ціннісним орієнтаціям і духовному життю.²³

4. Підвищення рівня правової та етичної культури державних управлінців.

Динамізм суспільних відносин висуває особливі вимоги до рівня професіоналізму представників державного апарату, їх політичної, правової та етичної культури. У зарубіжних країнах серед найважливіших особистісних якостей державних службовців найчастіше згадуються: людяність, доброзичливість, привітність; емпатія (намагання зрозуміти іншого, вміння відчувати його ситуацію); тактовність (чуйність, бережне ставлення); адаптованість (гнучкість); дисциплінованість; толерантність.²⁴ Сучасне публічне адміністрування потребує адресної наближеності до громадянина, вимагає врахування чиновниками як соціально-групових, так і особистісних рис громадянина-клієнта. Персоніфікація громадянина вимагає від державного

²² Троїцька О.М. Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10 «Філософія освіти» / Олена Михайлівна Троїцька. – Київ, 2017. – 431 с., с.50.

²³ Кохановский В.П. Философские проблемы социально-гуманитарных наук (формирование, особенности и методология социального познания) / В.П. Кохановский. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 320 с., с.171.

²⁴ Чабак Л.А. Етико-психологічні аспекти державної служби та служби в органах місцевого самоврядування / Л.А. Чабак. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – 29 с., с.8.

службовця чутливості до запитів громадськості, толерантності, розвинутої комунікативної культури, вміння знаходити етично виправданий компроміс.²⁵

Висновок. Отже, проблематика правового виховання в умовах соціальної мобільності є складною і багаторівневою, вона потребує системних підходів до її належного вирішення. Адаптація осіб, що опинилися у нових і незвичних для себе соціальних умовах, залежить від цілеспрямованого виховного впливу, здійснюваного як на представників різного роду національних, релігійних та інших меншин, так і на громадян приймаючої держави, особливо тих, хто за характером своєї діяльності змушений спілкуватися з мігрантами, біженцями та внутрішньо переміщеними особами. Аналіз європейської практики дозволяє зробити висновок, що основними пріоритетними напрямками виховної діяльності в умовах соціальної мобільності є забезпечення визнання цінності людської особистості незалежно від релігійної, культурної чи іншої приналежності; формування толерантного ставлення до представників інших народів і культур; формування культури діалогу з представниками інших культур; підвищення рівня правової та етичної культури державних управлінців.

Використана література:

1. Кохановский В.П. Философские проблемы социально-гуманитарных наук (формирование, особенности и методология социального познания) / В.П. Кохановский. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 320;
2. Свириденко Д.Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації / Д.Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – 279 с.;
3. Слюсаревський М.М. Психологія міграції / М.М. Слюсаревський, О.Є. Блинова. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с.;
4. Сорокин П. Социальная мобильность / Питирим Сорокин; [пер. с англ. М.В. Соколовой]. – М.: Academia : LVS, 2005. – 588 с.;

²⁵ Василевська Т.Е. Особистісні виміри професійної етики державного службовця: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління: 25.00.03 – державна служба / Т.Е. Василевська. – К., 2010. – 38 с., с.27-28.

5. Урри Дж. Мобильности / Джон Урри; пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. статья Н.А. Харламова. – М.: Праксис, 2012. – 576 с.;
6. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 280 p.;
7. Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А.Ерофеева. – 2-изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с.;
8. Василевська Т.Е. Етика державного управління / Т.Е. Василевська, В.О. Саламатов, Г.Б. Марушевський ; за заг. ред. Т. Е. Василевської. – К. : НАДУ, 2015. – 204 с.;
9. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: теория разнообразия и свободы / пер. с англ. Н. Эдельмана под науч. ред. А.В. Куряева. – М.: Мысль, 2011. – 482 с.;
10. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / [О.Г.Злобіна, М.О.Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.] ; за наук. ред. О.Г.Злобіної. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 276 с.;
11. Аносова Т.Ф. Диаспора – оптимальная форма адаптации мигрантов / Т.Ф. Аносова, С.С. Кирилюк // Вестник Челябинского государственного университета. – 2005. – Т. 7., № 1. – С.60-68.;
12. Добаев И.П. Ислам и миграции в Европе / И.П. Добаев // Государственное и муниципальное управление: Ученые записки СКАГС. – 2015. – №2. – С.195-200;
13. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С.3-13.;
14. Чабак Л.А. Етико-психологічні аспекти державної служби та служби в органах місцевого самоврядування / Л.А. Чабак. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – 29 с.;
15. КОМПАС: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді / Патриція Брандер, Лор де Вітте, Націла Гані та ін. – Рада Європи, 2012. – 624 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://humra.org/wp-content/uploads/2016/03/compass-UA.pdf>;

16. Черток Л.П. Швейцарська та українська системи післядипломної освіти у світлі вимог європейського освітнього простору / Л.П. Черток // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2009. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intellectinvest.org.ua/pedagog_editions_emagazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n1_2009_st_28/;
17. Троїцька О.М. Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10 «Філософія освіти» / Олена Михайлівна Троїцька. – Київ, 2017. – 431 с.;
18. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності». – Київ : «Оранта», 2010. – 72 с.;
19. Європейський простір у сфері вищої освіти: Спільна декларація міністрів освіти Європи / Болонья, 19 червня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525.;
20. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин / Страсбург, 5 листопада 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014.